

JOANNA SZCZĘSNA

Katedra Historii Sztuki Średniowiecznej Polskiej KUL

TRADYCJA NORBERTAŃSKA W PRZEDSTAWIENIACH
MARII Z DZIECIĄTKIEM TRZYMAJĄCYM JABŁKO

Jedną z charakterystycznych cech duchowości norbertanów, zakonu założonego w 1121 r. przez Norberta z Xanten, jest kult Najświętszej Maryi Panny¹. Jak głosi tradycja, to właśnie Marii zawdzięczają norbertanie swój biały habit², dogmaty maryjne były przedmiotem przemyśleń zakonnych intelektualistów (np. Filipa z Bonne Espérance³), większość kościołów konwentualnych nosiła wezwanie Najświętszej Maryi Panny (choć nie było to regułą, jak u cystersów), i codziennie była w nich odprawiana msza ku Jej czci⁴.

Na tym tle szczególną żarliwością wyróżniała się dewocja do Najświętszej Maryi Panny jednego ze św. zakonnych, mistyka nadreńskiego, Hermana Józefa, kanonika w opactwie w Steinfeld, urodzonego około 1150 r. w Kolonii, zmarłego w klasztorze Cysterszek w Hoven w 1241 r.⁵ Z wczesnym, jeszcze „przednorbertańskim” okresem jego życia łączy się legenda⁶: mały Herman często odwiedzał kościół Najświętszej

¹ F. P e t i t, *La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles*, Paris 1947, s. 200, 253-259.

² Biały habit łączony był z objawieniem się Norbertowi Marii, która rzekła: „Fili, accipe candidam vestem”. Zob. J. L e p a i g e, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Paris 1633, rozdz. XI; o habicie norbertanów zob. np.: F. P e t i t, *Les vêtements des Prémontrés au XIIe siècle*, „Analecta Praemonstratensia” 15(1939), s. 17-24; P. P. G a c h, *Habity zakonne w średniowieczu. Zarys problematyki*, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1985, s. 499-500.

³ P e t i t, *La spiritualité*, s. 159-166.

⁴ A. K i n g, *Liturgies of the Religious Orders*, London 1956, s. 165, 195.

⁵ Zob. Cz. D e p t u ł a, *Herman Józef*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. VI, Lublin 1993, kol. 763.

⁶ Żywot Hermana Józefa, którego źródłem były średniowieczne zapiski przechowywane w opactwie Steinfeld, spisał J.-C. Van der Sterre (*Lilium Inter spinas. Vita B Ioseph presbyteri*

Maryi Panny na Kapitolu, gdzie zwykł się modlić przy ołtarzu Jej poświęconym, w którym znajdowała się rzeźba Marii z Dzieciątkiem. Pewnego zimowego dnia pogrążony w modlitwie Herman usłyszał głos Marii, która zapytała go, dlaczego, pomimo wielkiego mrozu, on jest bosy. Chłopiec odrzekł, że jego rodzice są bardzo biedni, i nie stać ich na buty dla niego (Herman Józef pochodził ze uboższej rodziny arystokratycznej). Poruszona tym Maria ofiarowała mu pieniądze na buty (znalazły się we wskazanej przez nią skrytce na terenie kościoła). Uradowany Herman postanowił odwdziżyć się, a jako że nie mógł sobie pozwolić na okazały prezent, postanowił podarować Dzieciątku, za pośrednictwem Marii, jabłko, które miało być jego śniadaniem. Gdy wyciągnął rękę z owocem w kierunku rzeźby, ta „ożyła”: Maria wychyliła się, chwyciła jabłko i podała je małemu Jezusowi. Rzeźba łączona z cudownym wydarzeniem, jakie przeżył młody Herman (chłopiec w rzeczywistości nosił tylko to imię, dopiero wskutek szczególnej czci skierowanej do Marii i Dzieciątka Jezus, dodatkowo popartej licznymi doświadczeniami mistycznymi, współbracia nadali mu przydomek Józef), tzw. *Madonna Hermana Józefa*, po dziś dzień znajduje się we wschodniej absydzie kościoła na Kapitolu w Kolonii. Jest to wapienny posąg z około 1180 r. stojącej Marii, do której tuli się Dzieciątko, w typie bizantyńskiej Marii-Eleusa. Dowodem trwania legendy są jabłka składane po dziś dzień wokół posągu przez odwiedzających kościół, a także na nagrobku Hermana Józefa w kościele opackim w Steinfeld.

W teologii średniowiecznej przewija się wątek Marii – drugiej Ewy wręczającej jabłko Chrystusowi, który jako drugi Adam przyjmuje je, przy czym obydwójgu towarzyszy świadomość konsekwencji owego czynu. Motyw jabłka jest w związku z tym stale obecny również w ikonografii maryjnej. Pojawił się na długo, zanim miało miejsce mistyczne przeżycie Hermana Józefa, a zatem nie jest to element wprowadzony przez norbertanów, ale w tym kontekście można uznać, że ich zasługą stało się rozszerzenie i wzbogacenie tradycyjnej ikonografii maryjnej.

W komunikacie chciałam zasygnalizować problem, zdając sobie sprawę, że przywołane wyżej kwestie wymagają znacznie dokładniejszego przebadania, szczególnie jeśli chodzi o powszechność występowania posągów Marii z Dzieciątkiem, mogących nawiązywać do wizji Hermana Józefa w norbertańskich i ponorbertańskich kościołach w Europie.

W Polsce gotyckie, drewniane rzeźby Marii z Dzieciątkiem trzymającym jabłko zachowały się w trzech kościołach ponorbertańskich: w małopolskim Brzesku-Hebdomowie, w Strzelnie na Kujawach i w Żukowie koło Gdańska. Posąg w kościele św.św. Piotra i Pawła w Hebdomowie, po dziś dzień otoczony kultem⁷, jest najstarszy. Figura

et canonici Stainueldensis Ordinis Praemonstratensis: Ex vetusto Stainueldensi Archetypo fideliter descripta, ac Notationibus illustrata [...], Anvers 1627). Zob. także: F. P. K a u l e n, *Legende von dem sel. Hermann Joseph*, Mainz 1880; F. M e r s h m a n, *Bl. Hermann Joseph*, [w:] *The Catholic Encyclopedia*, vol. VII, New York 1910, s. 266; P e t i t, *La spiritualité*, s. 102-108; B. A r d u r a, *Prémontrés, histoire et spiritualité*, Saint-Etienne 1995, s. 125-126. Herman Józef został kanonizowany dopiero w 1958 r. przez papieża Piusa XII.

⁷ Kościół ponorbertański w Hebdomowie jest w chwili obecnej sanktuarium Matki Boskiej Hebdomskiej. Niestety, nie wspomina o rzeźbie opat Kraszewski, który poświęca rozdział swej

Tzw. *Madonna Hermana Józefa*, ok. 1180,
Kolonja, kościół Najświętszej Marii Panny
na Kapitolu

powstała około 1380-1400 r. i reprezentuje prowincjonalną, dewocyjną odmianę stylu krakowskiego⁸.

Rzeźba *Marii z Dzieciątkiem*, znajdująca się w dawnym kościele sióstr norbertanek pw. Najświętszej Maryi Panny i Świętej Trójcy w Strzelnie, obecnie umieszczona w późnobarokowym ołtarzu z 1743 r. w kaplicy św. Restytuta, powstała w 4. ćw. XV wieku, zapewne w jednym z warsztatów wielkopolskich⁹.

pracy cudownym miejscom i obrazom zakonu premonstratenskiego, zob. A. J. D. K r a s z e w s k i, *Życie świętych y w nadziei świętobliwości zeszyłych sług boskich Zakonu Premonstratenskiego* [...] złożone [...] objaśnione [...] podane, cz. 2, Warszawa 1752, s. 348-352.

⁸ J. D u t k i e w i c z, *Małopolska rzeźba średniowieczna*, Kraków 1949, s. 43-44.

⁹ Zbieżności formalne, w szczególności dotyczące sposobu drapowania tkanin, można odnaleźć w typowych dla wielkopolskiej rzeźby drewnianej figurach pochodzących z około 1500 r. w kościołach parafialnych w Grębaninie koło Kępna i w Krzyżownikach, zob. Z. B i a ł ł o w i c z - K r y g i e r o w a, *Zabytki Mogilna, Trzemeszna, Strzelna i okolic od gotyku po barok*, [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, red. C. Łuczak, Poznań 1978, s. 348-349; także: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. V: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczynska, A. Sławska, z. 7: *Powiat kępiński*, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, J. Samek, Warszawa 1958, s. 7, fig. 40; s. 11, fig. 47; s. 20, fig. 49.

Figura Marii z Dzieciątkiem w kościele Najświętszej Maryi Panny w Żukowie, wtórnie umieszczona w ołtarzu Świętej Rodziny z pierwszej połowy XVII wieku¹⁰, powstała około 1500 r., a jej autorem był czynny w regionie „Mistrz Madonny Żukowskiej”¹¹.

Wspólnym dla wszystkich trzech rzeźb jest motyw Dzieciątka, które trzyma jabłko¹², zważywszy jednak na nieznamość dróg ewentualnego przeniknięcia legendy do klasztorów polskich, związki przedstawień z legendą Hermana Józefa muszą do chwili zgłębienia tego zagadnienia pozostać w sferze hipotez.

SPIS ILUSTRACJI

1. Tzw. *Madonna Hermana Józefa*, ok. 1180, Kolonia, kościół Najświętszej Maryi Panny na Kapitolu, za: <http://www.romanische-kirchen,koeln.de/665.html>

¹⁰ Rzeźba była również wzmiankowana jako cudowna, zob. R. F r y d r y c h o w i c z, *Żukowo*, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1895, s. 849.

¹¹ Tak określił rzeźbiarza A. Brosig (*Plastyka gotycka na Pomorzu*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 8(1929), nr 3 i 4, s. 145). Stylistycznie do Marii żukowskiej nawiązuje rzeźba *Chrystusa Zmartwychwstałego* pochodząca z tego samego kościoła oraz rzeźba *św. Jakuba Starszego* w kościele parafialnym w Starogardzie. Tego samego autora, a co najmniej pochodzenie z tego samego warsztatu sugeruje charakterystyczny układ draperii. Ze względu na bardzo wysoki poziom artystyczny rzeźb „Mistrz Madonny Żukowskiej” musiał być jednym z czołowych snycerzy czynnych na terenie Pomorza. Niewykluczone, że przybył z Norymbergi lub z innego środowiska zachodniego, na które oddziaływała sztuka frankońska.

¹² Posągi strzelneński i żukowski łączy zbliżony okres powstania. Uderzające podobieństwo w ujęciu postaci Marii i Dzieciątka nie wyklucza, pomimo ewidentnej odrębności wynikającej z pochodzenia rzeźb z różnych warsztatów rzeźbiarskich, wzajemnego oddziaływania. W obydwu Dzieciątka sprawiają wrażenie prezentowanych przez Marię, są wyeksponowane, w identyczny sposób trzymają jabłka – owoc leży na lewej, otwartej dłoni, a prawa osłania je od góry. Również w układzie draperii płaszczka Marii, choć opracowanych w różnej stylistyce, można dopatrzeć się pokrewieństwa. Być może w toku dalszych poszukiwań stanie się możliwe ustalenie sposobu przeniknięcia wpływów (związki filialne klasztorów?) i ewentualnego pierwowzoru. Podobnie, zdaniem Zofii Krzymuskiej-Fafius, może być w przypadku rzeźbionych krucyfiksów. Ewidentne podobieństwa łączą krucyfiks w kościele Świętej Trójcy w Strzelnie i krucyfiks z Rymania (pierwotnie znajdujący się w jednym z kościołów norbertańskich na Pomorzu Zachodnim), co może dowodzić u norbertanów kultu szczególnego rodzaju *Ukrzyżowania*, a wymienione krucyfiksy mogą być repliką nieustalonego krucyfiksu „cudownego”. Zob. Z. K r z y m u s k a - F a f i u s, *Kilka zachodniopomorskich rzeźb popremonstratenckich. Przyczynek do badań sztuki pobrzeża Bałtyku II połowy XIV wieku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 36(1992), s. 251; t a ż, *Rola zakonów w rozwoju rzeźby zachodniopomorskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, [w:] *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. I, Warszawa 1996, s. 274-277.